

Het Veen- koloniën Boek

ORDRE EN REGLEMENT,

WAARNAE
INGEZETENEN

IN DE
PEKEL A.

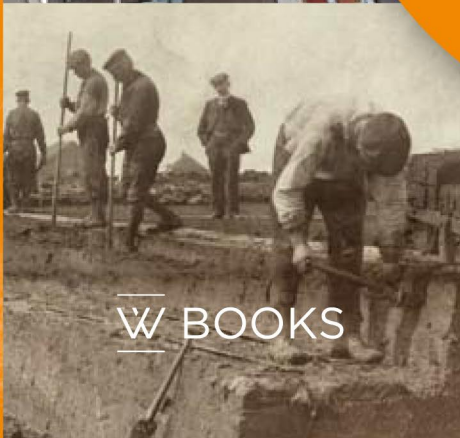
Aangende het Begreep van haar
VEEN.

Mit den eukere van dien, haar zinnen hebben
te reguleren.

TE GRONINGEN.

By OESINA ELAMA, Ordinaris Stadts
Boekdrukkersche. 1732.

Martin Hillenga

Het
Veen-
koloniën
Boek

WBOOKS

i.s.m Veenkoloniaal Museum Veendam

	VEEN WORDT VEENKOLONIE	10
	OVER WATER EN WEG	40
	BEDRIJVIGHEID	72
	WUPKOAREBOEREN	106
	KAPITEINS ZONDER KUST	136
	LAND VAN KERKEN EN KERKJES	152
	ORDE, ONRUST EN OORLOG	174
	ONTSPANNING EN VERMAAK	206
	JONGE VEENKOLONIALEN	234
	ZORGEN EN NARIGHEID	262

WOORD VOORAF

Een leeg landschap doorsneden door rechte kanalen, eindeloze aardappelvelden en her en der een fabrieksruipe. De Veenkoloniën hebben lange tijd in een slechte reuk gestaan. Ook letterlijk: op de foto hiernaast is het vervuilde kanaal van Zuidwending omstreeks 1960 te zien. De negatieve beeldvorming is hardnekkig en clichématig.

In zijn bestseller *In Europa* doet Nederlands populairste historicus Geert Mak er zelfs een beroep op: 'Stalingrad, sinds 1961 Volgograd, heeft dezelfde structuur als een Hollands veendorp, even saai, maar vele malen groter. Het is een typische lintstad, een vrij smalle strook bebouwing langs de rivier, slechts een paar straten breed maar wel bijna honderd kilometer lang.'

De parallel heeft iets scheefs. Zijn huizen op een rijtje goedbeschouwd eigenlijk wel saai? Niemand zal beweren dat de Prinsen, Heren- en Keizersgracht in Amsterdam eentonig zijn, hoewel de bebouwing daar nog minder stijlvariatie laat zien dan menige Veenkolonie.

Wie dezelfde foto nogmaals bekijkt, ziet ook vooruitgang. Nu letterlijk: de schipper gebruikt een boom om vooruit te komen, achter zijn schip ligt een opdrukker en op *daipswale* loopt een scheepsjager. Juist die dynamiek staat in dit boek centraal.

De Veenkoloniën zijn ontstaan door mensenhand en daarna gegroeid uit bedrijvigheid. Het verhaal van de menselijke drijfveren en hun prestaties kan niet bestempeld worden als saai. Wie dit inziet, begrijpt en waardeert de Veenkoloniën, los van vooringenomenheid. Daaraan hoopt dit boek een bescheiden bijdrage te leveren.

De geschiedenis van de Veenkoloniën wordt in dit boek verteld aan de hand van zo'n 250 beelden. Eigenlijk zijn dit evenveel verhalen, bij elkaar opgeteld een verhaal, maar niet hét verhaal. Een ieder heeft immers zijn eigen geschiedenis. De gemaakte selectie wil niet meer dan tegelijkertijd een zowel herkenbaar als verrassend beeld geven.

Een Rembrandt, Vermeer of Van Gogh hebben de Veenkoloniën niet voortgebracht. De beelden in dit boek zijn goeddeels vervaardigd door amateurs, voor praktisch gebruik of bij gelegenheid. Niet met een openbaar doel voor ogen en ook niet om de eeuwigheid te trotseren. Juist daarin schuilt vaak de charme. Een goed voorbeeld is het hiernaast afgebeelde schilderij van de Bocht Oosterdiep in Veendam, door een anoniem omstreeks 1915 geschilderd. Van de imposante fabrikantenwoningen links staat nog maar één overeind en het werkje – dat zelf de tijd ook niet ongeschonden heeft doorstaan – spoort dan ook aan om een beetje zuinig te zijn op wat resteert.

Tot slot past een woord van dank aan een ieder die medewerking verleende aan de totstandkoming van dit boek. Meer in het bijzonder wil ik Harm van der Veen noemen, die zo vriendelijk was om de teksten kritisch te lezen. Deze erkentelijkheid gaat ook uit naar Petra Maters en Hendrik Hachmer van het Veenkoloniaal Museum voor het gebruik van hun collectie en kennis. Vormgever Richard Bos dank ik omdat hij aan het woord 'saai' nog nooit invulling heeft weten te geven, Marieke Reij tot slot voor het geduld.

Martin Hillenga

Veen wordt Veenkolonie

Even een rustpauze voor de turfgravers in het Vledderveen.

De foto werd omstreeks 1905 gemaakt, maar het tafereel zal weinig verschillen met dat in de eeuwen er voor. Omstreeks 1600 werd een begin gemaakt met de vervening van het Bourtangerveen, het grootste moerasgebied van Noordwest-Europa. Met de hand ging het veen op de schop. Eerst langs de Pekel A, daarna volgden Hoogezand-Sappemeer, Veendam-Wildervank en Stadskanaal.

Door de Drenten werd ook turf gegraven ten oosten van de Hunze, in het Oostermoer. In de Middeleeuwen gebeurde dat al. Uiteraard voor eigen gebruik, maar ook enkele Groninger kloosters haalden van hier de turven om hun baksteenovens te stoken. Alleen in het Gasselter Nijveen was in de zeventiende eeuw sprake van een systematische aanpak. De turfgraverij in het Oostermoer kwam pas eind achttiende, begin negentiende eeuw goed op gang, toen afvoer van de turf mogelijk was via het nieuw gegraven Stadskanaal.

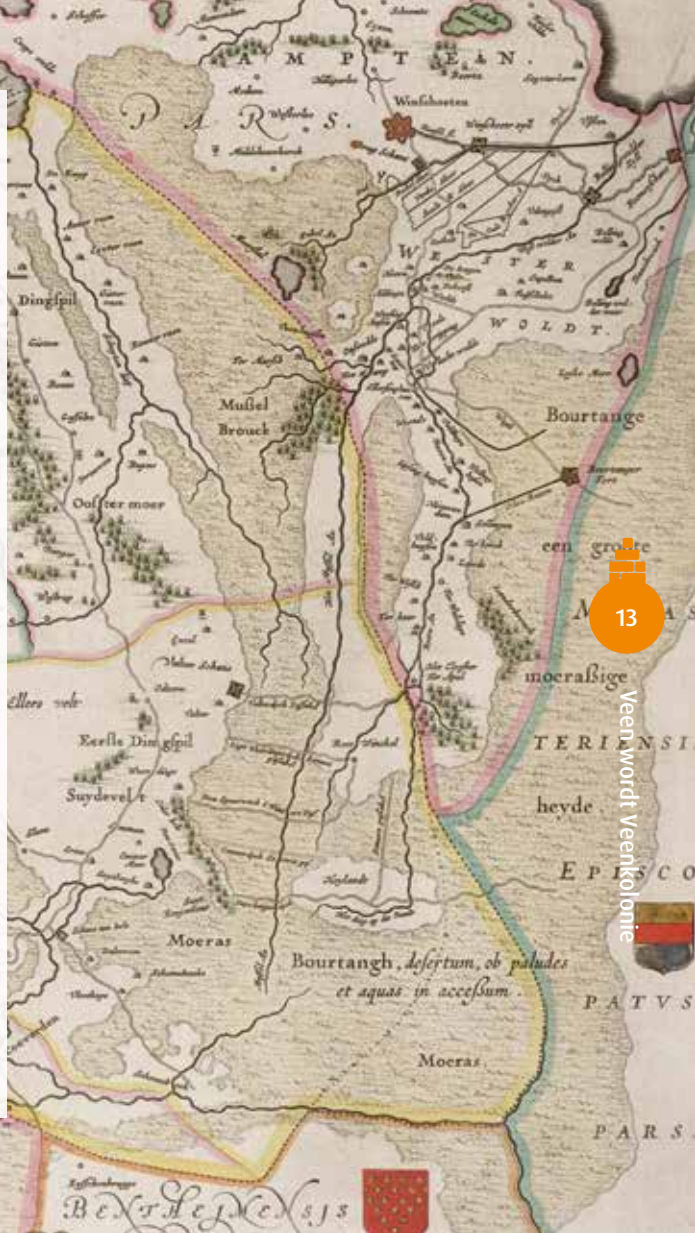
In het voetspoor van de turfgravers ontstonden nederzettingen in het ontgonnen gebied, veen werd veenkolonie. Naast de 'Oude Veenkoloniën' in Groningen ontstonden aan de Drentse kant van de Semslinie dorpen aan de monden in het Stadskanaal. Eind negentiende eeuw kwamen in dit gebied als laatste de venen van Valthe aan snee.

Hooggeladen turfschepen bleven tot ver in de vorige eeuw een vertrouwd gezicht op de kanalen van de oudere Veenkoloniën. Toen deze waren afgeveend, werd in de venen rondom Emmen nog volop turf gestoken.

BOURTANGERVEEN

De Gronings-Drentse Veenkoloniën ontstonden op de plaats waar vroeger het Bourtangerveen lag. Dit moerasgebied bestond voor het grootste deel uit hoogveen. Voordat de verveningen begonnen, was het zo'n 3000 km² groot. Het moeras had de vorm van een V: de westelijke 'poot' lag in het dal van het riviertje de Hunze, begrensd door de Hondsrug in het westen. De rechterpoot in dat van de Eems, in het tegenwoordige Duitsland. Tussen beide in lag Westerwolde. Het moeras strekte zich in het zuiden uit tot het huidige Lingen (Emsland). Door de turfgraverij is van het veenlandschap nog maar weinig over. Wie wil ervaren hoe dit er vroeger uit heeft gezien, moet gaan wandelen in het beschermde natuurgebied Bargerveen (gemeente Emmen), het laatste restant van het Bourtangermoeras in Nederland.

VEEN EN TURF

Turf is niet meer dan gedroogd veen. Veen ontstaat als in vochtige omstandigheden de ophoping van plantenmateriaal sneller verloopt dan de afbraak ervan. Ruwweg kunnen laag- en hoogveen worden onderscheiden. Laagveen ontstond in laaggelegen gebieden, onder het grondwaterpeil. Plantenresten die er afstierven, zoals riet en zegge, verteerden onder water vanwege het gebrek aan zuurstof niet. Het materiaal dat bovenop lag, drukte de onderste laag samen. Elk jaar vormde zich zo een laagje laagveen. Hoogveen ontstond boven het grondwaterniveau. Verantwoordelijk hiervoor is veenmos, dat in vochtige omstandigheden groeit. Het plantje zuigt als een spons water op: het kan wel tot veertig keer zijn eigen gewicht aan vocht vasthouden. Aan de bovenkant groeit veenmos door, tot wel een halve meter per jaar, aan de onderkant sterft de plant af. De resten verteren moeilijk, waardoor dikke kussens hoogveen werden gevormd, op sommige plaatsen wel meters hoog. In ons gebied kwam vooral hoogveen voor, dat wanneer het ontwaterd was, kon worden gestoken tot turf. Een prima brandstof.

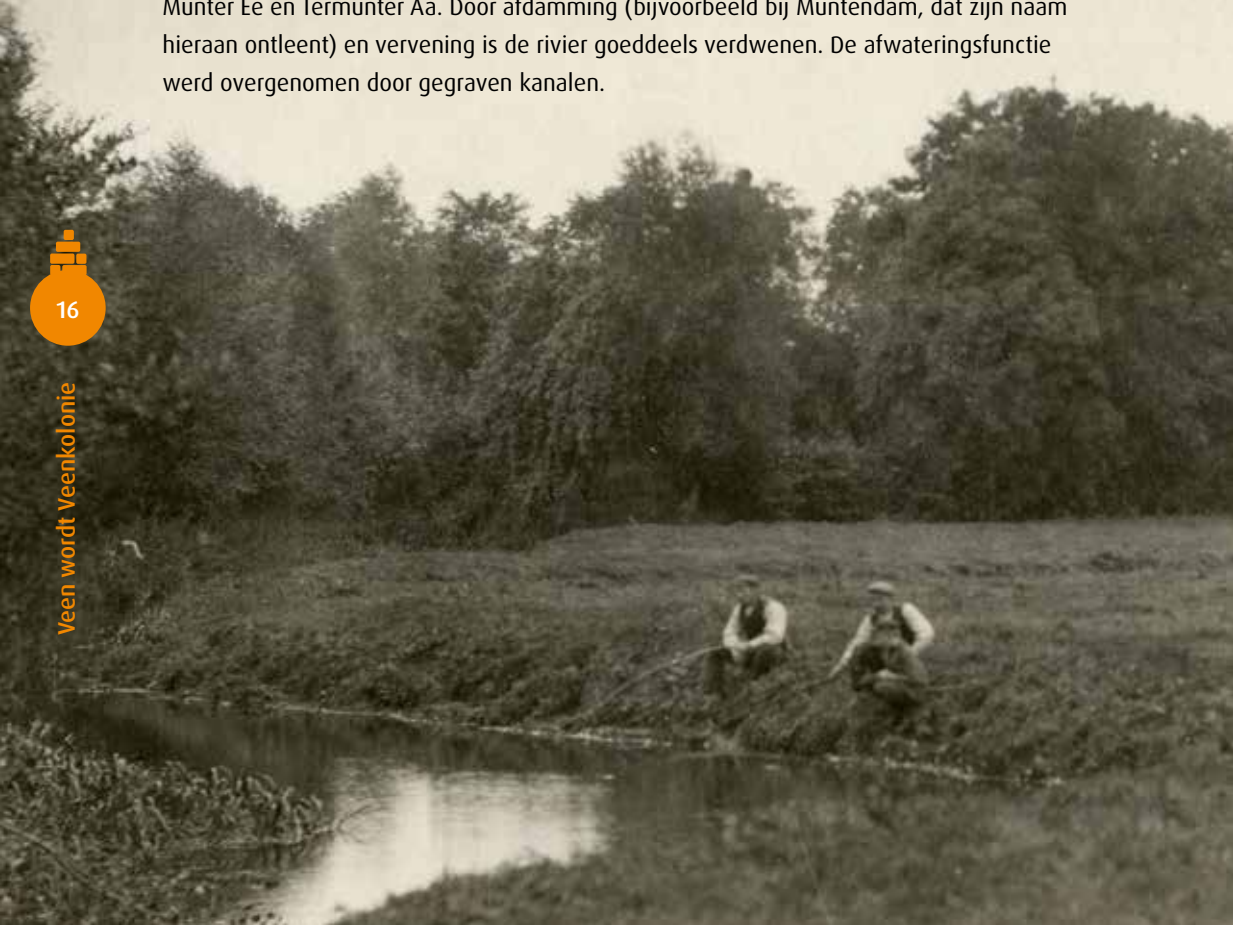

VEENSLOTEN

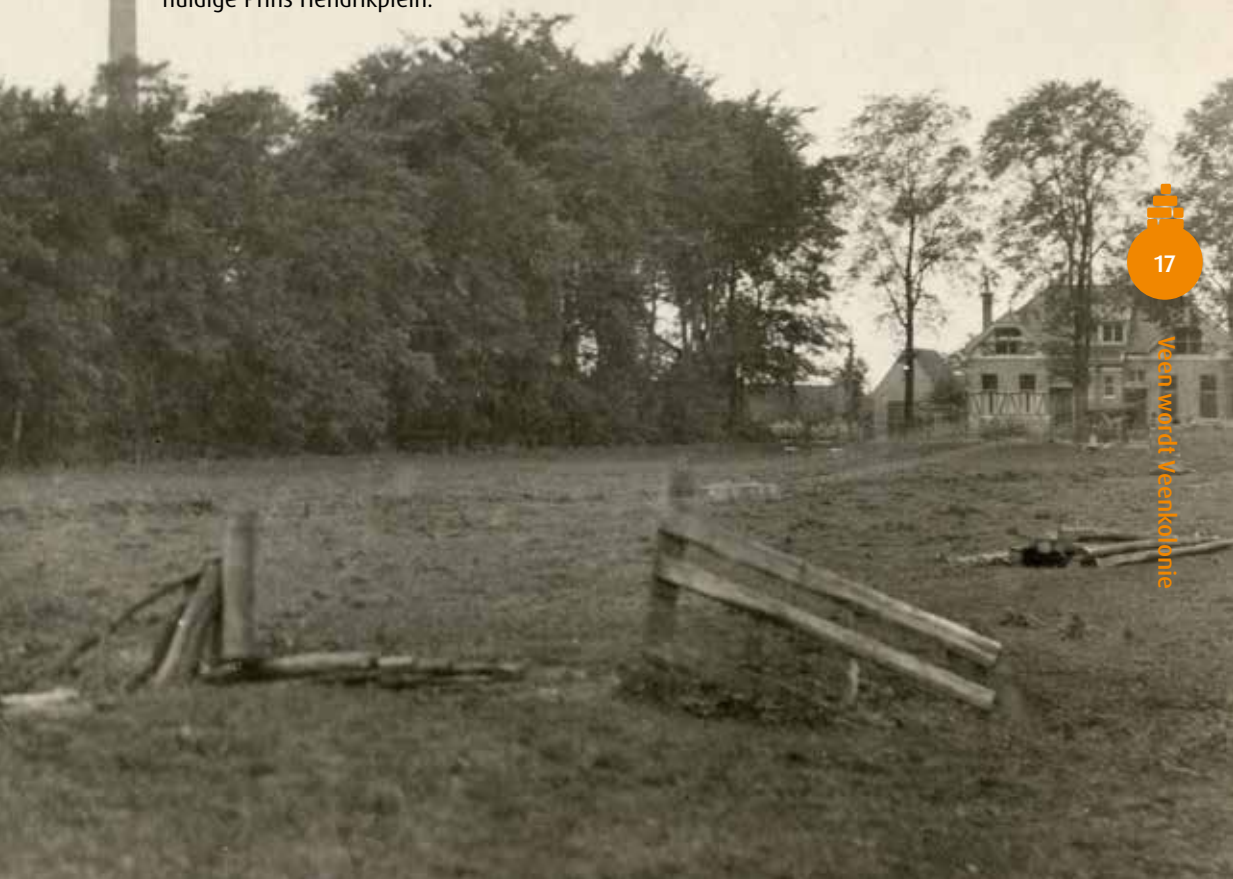
Aan de bovenrand van het veengebied lag, op een hoge zandrug, het dorp Meeden. In de Middeleeuwen had dit te kampen met het zoute Dollardwater in het noorden, en met het zure veenwater in het zuiden. Om de nederzetting te beschermen werden in het veen dijken aangelegd, waarlangs sloten werden gegraven om het overtollig water af te voeren. Deze Boven en Beneden Veensloot, parallel aan de Hereweg, zijn nog steeds in het landschap te herkennen. De Meedemers gebruikten het randgebied van hun dorp ook om turf te steken. Het veen werd verdeeld in lange, diepe percelen die liepen tot de latere Zuidwending.

OUDE AE

In het Bourtangerveen ontsprongen tal van veenriviertjes. De Oude Ae ontstond ten westen van Wildervank, waar meerdere beken bijeen kwamen. Bij Termunten mondde ze uit in de Eems. Het watertje is stroomafwaarts onder meerdere namen bekend: Munte, Munter Ee en Termunter Aa. Door afdamming (bijvoorbeeld bij Muntendam, dat zijn naam hieraan ontleent) en vervening is de rivier goeddeels verdwenen. De afwateringsfunctie werd overgenomen door gegraven kanalen.

Toch is het stroomgebied van de Oude Ae her en der in het landschap nog te zien. In Veendam in de vorm van vijvers en waterpartijen die van zuid naar noord door de plaats lopen; in het centrum loopt de Ae door duikers deels ondergronds. De hier afgebeelde foto van de Oude Ae werd omstreeks 1910 gemaakt op de plaats van de huidige Hertenkampstraat. De bomen op de achtergrond stonden aan het Beneden Westerdiep; de schoorsteen is van de steenfabriek van Everts op de plaats van het huidige Prins Hendrikplein.

17

EVERSWOLDE

Al in de late Middeleeuwen werd in het Bourtangerveen turf gestoken. Dit gebeurde vanuit nederzettingen aan de rand van het veen. Een goed voorbeeld is Zuidlaarderveen. Dit dorp ontstond op een zandrug oostelijk van de Hunze. Verscheidene Groninger kloosters en gasthuizen hadden in de dertiende eeuw bezittingen in het aangrenzende veengebied. Daar staken ze turf voor hun steenbakkerijen. Ook werd op het veen boekweit geteeld en werden er schapen gehouden. In 1262 wordt voor het eerst de nederzetting 'Everdeswalda' (Everswolde)

vermeld. De uitgang *wolde* slaat op veenvegetatie, zoals lage struiken. Deze naam maakte vanaf de zeventiende eeuw steeds vaker plaats voor Zuidlaarderveen (eerste vermelding in 1599), omdat de turfgraverij toen grootschaliger op gang kwam en het landschap snel veranderde. Aan het oudste verleden herinnert ook nog de Hilligjessloot, de scheiding tussen Zuidlaarderveen en Oud-Annerveen: het Heilige Geestgasthuis uit de Stad had hier ooit bezittingen. De steen op de foto werd in 1962 geplaatst bij de viering van het zevenhonderdjarig bestaan.

HUNZE

Het riviertje de Hunze – ook wel Oostermoersche vaart genoemd – loopt langs de westelijke begrenzing van het voormalig Bourtangerveen. De Hunze stroomt parallel aan de Hondsrug, die er ten westen van ligt. Aan de oostzijde van het watertje loopt een lage zandrug, waarop de dorpenreeks van Exloërveen tot Zuidlaarderveen is gelegen. Bij dit laatste dorp is deze opname gemaakt.

De Hunze ontstaat bij Gasselternijveen, waar het Achterste en het Voorste Diep, twee ‘voorriivertjes’ van de Hunze, samenvloeien. Ze mondt uit in het Zuidlaardermeer.

Van daaruit stroomt de rivier als Drentsche Diep verder naar het Winschoterdiep.

In de late Middeleeuwen was de Hunze van groot belang voor de turfvaart. Vanaf 1403 had het stad-Groninger Schuitenschuiversgilde een monopolie op het transport van de turf via de Oostermoersche vaart. Dit gilde was ook belast met het onderhoud van de vaarweg.

LENTEN

Lenten waren opslagplaatsen voor turf langs de Hunze. Ze werden vanaf de late Middeleeuwen aangelegd tijdens de ontginning van de Oostermoerse venen. De lenten werden ook gebruikt voor het laden en lossen van turven. Dat gebeurde met kleine schepen,

de snabben. De meeste lenten droegen de naam van de veeneigenaar. Op een kaart uit de achttiende eeuw staan bijvoorbeeld in het Annerveen aangegeven: Klunders Lent, K. Hovings Lent, Egberts Lent en Arents Lent. In Zuidlaarderveen heet een straat nu nog steeds Zwarte Lent. Lange tijd was niet bekend hoe zo'n laad- en losplaats er precies heeft uitgezien. Waarschijnlijk bestonden

ze uit rijshout en veldkeien, zoveel was uit archiefstukken bekend. De geograaf Hans Elerie 'herontdekte' een aantal jaren geleden de resten van een lent: 'Achter een boerenerf wees een boer ons op een stapel keien die bij een dekzandkop altijd al tegen de oever van de meander had gelegen. Nadat we op het idee waren gekomen dat het wel eens een oude lent zou kunnen zijn, hebben we op oude manuscriptkaarten gekeken en daarop stond inderdaad op die plaats een lent, de Egbertslent. Dat is natuurlijk heel spectaculair.'

PEKEL A

Als beginjaar van de grootschalige ontginning van het veengebied – het ‘geboortjaar van de Veenkoloniën’ – geldt 1599. Aan het eind van de zestiende eeuw kochten enkele Hollanders en Friezen stukken veengrond aan weerszijden van het riviertje de Pekel A om

deze aan snee te brengen. In 1599 bundelden ze hun krachten in de dat jaar opgerichte Pekelcompagnie. Gezamenlijk werd de infrastructuur van het veenlanden onder handen genomen. Op de ontgonnen gronden ontstond de veenkolonie (Oude) Pekela. Dat de Pekel A uitgangspunt was voor de vervening in het gebied is goed te zien op deze kaart uit 1647, getekend door Egbert Haubois.

In het stroompje, hier aangeduid als 'Olde A', zijn verlaten (sluizen) aangelegd. Zijwijken die het veen moesten ontwateren zijn haaks op de Pekel A gegraven. Hoewel het veenriviertje later goeddeels is gekanaliseerd, heeft het huidige Pekelderdiep nog steeds het meest bochtige verloop van alle Veenkoloniale diepen.

FEIKO ALLES CLOCK

In de Pekela's wordt Feiko Alles Clock (1604-1653) op verschillende manieren geëerd: naar hem werden onder andere een school, een straat en een bejaardentehuis genoemd. In het gemeentewapen van Nieuwe Pekela en het wapen van de in 1990 ontstane gemeente Pekela herinnert een klok aan hem. Ook het Pekelder volkslied bejubelt, in het tweede couplet, de daden van de grote vervener:

'Een and're tijd brak eind'lijk aan een toekomst, schoon en groot.
Ons mooie Pekela zou bestaan 't was Clock, die dat gebod.
Vol moed het werk toen aangevat het veen moest aan de snee.
De vlijt verwierf een groten schat zij bracht de welvaart mee.'

Maar in tegenstelling tot wat in het verleden vaak werd aangenomen: Clock was niet de stichter van Pekela. Toen een compagnie van Friese en Hollandse heren in 1599 de turfgraverij in het gebied ter hand nam, was Feiko Alles nog niet eens geboren... Onder dit ondernemend gezelschap bevond zich wel Feiko's grootvader. Ook zijn vader zou als vervener in Pekela actief zijn. In 1629 verwierf Feiko Alles zelf zijn eerste veenpercelen. Onder zijn leiding werd de vervening voortvarend aangepakt: de Pekel Aa werd beter bevaarbaar gemaakt en het diep werd richting Winschoterzijl gegraven. Omstreeks 1640 begonnen voor hem echter de problemen: omdat hij de rente van een lening van de stad Groningen niet meer kon betalen, begon voor Clock een reeks van processen en conflicten. In 1653 stierf hij als een berooid man. Zijn weduwe was bereid het veenbezit af te staan als haar 'enige penningen worden gelaten tot onderhoud van haar en haar kinderen.'

STAD IN HET VEEN

In 1612 liet het stadsbestuur van Groningen zijn oog vallen op het veengebied. Van de Rheense compagnie, een groep Utrechtse heren die ontginningsplannen had voor het gebied van – het latere – Hoogezand-Sappemeer, nam het de werkzaamheden over. De Stad besteedde eerst zorg aan de infrastructuur. Richting Zuidbroek werd een kanaal gegraven, het Winschoterdiep. Toen dit in 1628 gereed was, nam men niet zelf de ontgin-

ning ter hand. De veenplaat-
sen werden aan particulieren
verpacht; de stad Groningen
had daarbij recht op de ‘stads
vierde turf, wat wil zeggen
dat ze een kwart kreeg van de
opbrengsten van de gestoken
turven. Bovendien werd goed
verdiend aan de turfschepen
die verlaatsgeld moesten be-
talen bij de sluizen. Groningen
groeide zo uit tot een heuse
‘stadsstaat’ die het gebied
dat onder zijn gezag viel naar
goeddunken kon inrichten. Het
Groninger stadswapen is nog
op verschillende plaatsen in de
Veenkoloniën te zien, zoals hier
boven de ingang van de kerk
van Oude Pekela.

WIJKGRAVERS

Het graven van kanalen en wijken was een karwei waar heel wat mankracht aan te pas kwam. De grond ging van onder naar boven op de schop. De mannen op de voorste rij stonden onder in de wijk: zij stonden op hun blote voeten in het grondwater te spitten. Ook aan de bovenkant was het zo te zien dorstigmakend werk. De foto van deze ploeg wijkgravers werd omstreeks 1900 gemaakt aan de Drentse kant van de Semslinie.

